

UOT: 327

KBT: 66.4(0)

MJ № 177

Beynəlxalq münasibətlərin Versal - Vaşinqton sistemi kontekstində dünya nizamı

İrina Kunina*

Abstrakt. Məqalə Birinci Dünya müharibəsinin beynəlxalq yekunu olaraq yaranmış Versal-Vaşinqton sisteminin kontekstində dünya nizamının təhlilinə həsr olunub. Versal-Vaşinqton müqaviləsi Birinci Dünya Müharibəsinin beynəlxalq nəticələrini möhkəmlədirsə də onları həll edə bilmədi. Bu sistemin yaradılması zamanı nəzərə alınmayan ziddiyyətlər isə İkinci Dünya Müharibəsinə səbəb oldu. Versal-Vaşinqton sistemi yalnız möhkəm təməl olmadan qısamüddətli siyasi və iqtisadi sabitlik yaratdı. Əslində bu sistemin müddəaları heç bir dövləti tam qane etmədi və bu da onun əsas prinsiplərinə etinasız yanaşmağın səbəblərindən biri idi. Bütün bunlara baxmayaraq, Versal-Vaşinqton sistemi çərçivəsində beynəlxalq tənzimləmə alqoritmlərinin yaradılması təcrübəsinə müraciət etmək günümüzün global dünya çağırışları və bütün bəşəriyyət üçün real təhlükə kontekstində çox aktualdır. Bəs, təxminən yüz il əvvəl mövcud olmuş Versal-Vaşinqton sisteminin təcrübəsi XXI əsrdə beynəlxalq münasibətlər sisteminin formalaşmasına necə kömək edə bilər? Bu suala cavab verərkən qeyd etmək lazımdır ki, Versal-Vaşinqton sistemi inkişafının faciəvi nəticələrinə - II Dünya Müharibəsinə baxmayaraq, global daxili yenidənqurma və daxili sistem islahatlarını həyata keçirməyə çalışan ilk beynəlxalq münasibətlər sistemi idi. Ondan sonra daha çox ölkəni əhatə edən Yalta-Potsdam sistemi global sistem oldu.

Açar sözlər: beynəlxalq münasibətlər, Versal, Vaşinqton, dünya nizamı

* Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Dillər Universiteti; Bakı, Azərbaycan
E-mail: kunina.irina@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-6746-5406>

Məqaləyə istinad: Kunina, İ. [2023] Beynəlxalq münasibətlərin Versal - Vaşinqton sistemi kontekstində dünya nizamı. "Metafizika" jurnalı. 6(3), səh. 30-45.

Məqalənin tarixçəsi:

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 06.01.2023

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 14.02.2023

Çapa qəbul edilmişdir: 01.09.2023

1.Giriş

Beynəlxalq münasibətlərin Versal-Vaşinqton sistemi dünya nizamıdır və onun əsasları Birinci Dünya müharibəsinin sonunda qoyulmuşdur. Asiya-Sakit okean regionunu əhatə edən Vaşinqton sistemi bir qədər balanslı olsa da, eyni zamanda universal deyildi. Versal sistemi dünyanın Birinci Dünya müharibəsindən sonrakı quruluşunun sistemidir. Onun xarakterik xüsusiyyəti antisovet meyilli idi. Bu sistemin özəlliyi ondan ibarətdir ki, dünya getdikcə avromərkəzçilik olmaqdan çıxır, beynəlxalq sistem qlobal sistemə çevrilməyə başlayır.

Beynəlxalq münasibətlərin Versal-Vaşinqton sistemi və müasir dünya nizamının müqayisəsi nə qədər uyğun görünür?

Birinci və İkinci Dünya müharibələri arasında mövcud olmuş Versal-Vaşinqton sisteminin təcrübəsinin öyrənilməsi müasir beynəlxalq münasibətlər sisteminin xarakterik xüsusiyyətlərini və problemlərini öyrənmək baxımından elmi-praktiki əhəmiyyət daşıyır. Müəllifin fikrincə, bu xüsusi sistemin təcrübəsinin bu gün faydalı ola bilməsinin bir neçə səbəbi var.

Birincisi, Versal-Vaşinqton sistemi indiyə qədər mövcud olmuş ən uğursuz sistemlərdən biri idi. Cəmi iyirmi il mövcud olmuş bu sistem bəşəri faciə ilə - yeni dünya müharibəsi ilə başa çatdı. Bu sistemin əsasını təşkil edən Versal müqaviləsi haqqında Fransa marşalı Ferdinand Foşun məşhur ifadəsini qeyd etmək yerinə düşərdi:

“Bu, sülh deyil, bu, iyirmi illik bir barışıqdır” [Quoted in Ruth Henig, 1995. p.52].

Yəni, Versal-Vaşinqton sistemi bir növ uğursuz təcrübə etalonu sayılır. Məhz buna görə də onun strukturu və fəaliyyət prinsiplərinin öyrənilməsi Versal-Vaşinqton sisteminin dağılmasına səbəb olan səhvlərdən müasir dünya nizamında qaçmağa imkan verəcəkdir.

İkincisi, Versal-Vaşinqton sisteminin formalaşması və fəaliyyət göstərdiyi dövr hadisələri ilə SSRİ-nin dağılmasından və bipolyar modelin süqutundan sonra formalaşmağa başlayan müasir beynəlxalq münasibətlər sistemi arasındakı paralelləri aydın şəkildə izləyə bilərik.

2.Versal-Vaşinqton sistemlərinin yaranması və inkişafı

Birinci Dünya müharibəsindən sonra Avropada və dünyanın digər regionlarında iki böyük beynəlxalq konfransda - Versal və Vaşinqtonda prinsipial olaraq yeni beynəlxalq münasibətlər sistemi formalaşdı, onun yaradılmasında isə ən güclü qalib dövlətlər: Fransa, Böyük Britaniya və ABŞ əsas rol oynadılar. Yeni sistem kollektiv təhlükəsizliyi nəzərdə tuturdu və növbəti böyük müharibə riskinin qarşısını almağa yönəlmişdi. Versal-

Vaşinqton sistemi İkinci Dünya müharibəsi başlayana qədər mövcud olmuş, bir çox dəyişikliklərə məruz qalmış və əvvəlcədən ona daxil edilmiş beynəlxalq ziddiyyətlərin kəskinləşməsinə təsir etmişdir.

1930-cu illərdə beynəlxalq münasibətlərin inkişafı digər məsələlərlə yanaşı, böyük dövlətlərin qüvvələrinin uyğunlaşdırılmasından və xarici siyasət fəaliyyətindən asılı idi. Beləliklə, 1930-cu illərin ortalarında dünya siyasətinin üç mərkəzi formalaşdı: militarist təcavüzkar dövlətlər bloku (Almaniya, İtaliya, Yaponiya), demokratik dövlət sisteminə malik Qərb ölkələrinin koalisiyası (İngiltərə, Fransa, ABŞ) və SSRİ, ilk sosialist ölkəsi və onun nüfuz çevrəsi.

Təcavüzkar dövlətlər dünyanın müharibədən sonrakı nizamına əsaslı şəkildə yenidən baxılmasını müdafiə edirdilər, demokratik ölkələr isə əksinə, Versal-Vaşinqton sisteminin qarantı olmaqla Almaniya, İtaliya və Yaponiyaya müqavimət göstərməyə, əsas demokratik ideal və dəyərləri müdafiə etməyə çalışırdılar.

Müharibədən sonrakı dünya nizamının ən mühüm nəticələrindən biri səmərəli beynəlxalq əməkdaşlığı inkişaf etdirmək və yeni qlobal dünya münəqişələrinin qarşısını almaq məqsədilə BMT-nin sələfi olan Millətlər Cəmiyyətinin yaradılması oldu. Qeyd etmək lazımdır ki, Millətlər Cəmiyyətinin üzvü olan dövlətlər sülhün qorunması üçün milli silahlarının milli təhlükəsizlik və beynəlxalq öhdəliklərə uyğun gələn minimum səviyyəyə endirilməsini tələb etdiyini qəbul etdilər. O dövrün mühüm diplomatik nailiyyətlərindən biri də pasifist Brian-Kelloq paktını ölkələrin imzalaması oldu. Millətlər Cəmiyyətinin ən mühüm fəaliyyəti məhz dövlətlərarası təcavüzün qarşısının alınması və yeni dünya nizamının qorunub saxlanması idi. Və o, həqiqətən də bəzi məhəlli-lokal mübahisələri nisbətən uğurla həll edə bildi. Lakin təəssüf ki, o, ciddi beynəlxalq nüfuza malik deyildi.

Müharibə ərəfəsindəki son onillikdə Versal - Vaşinqton sülhünün ağır şərtlərindən əziyyət çəkən ölkələr öz hərbi potensialını qurmağa və gücləndirməyə başladılar. Buna Liqa dövlətləri lazımi cavab vermədilər və bununla da Versal-Vaşinqton sisteminin bütün əsaslarını şübhə altına aldılar.

Hitlerin hakimiyyətə gəlməsi beynəlxalq münasibətlərə böyük təsir göstərdi. Nasional-sosialistlər hakimiyyətə hər şeydən əvvəl, Versal nizamının ləğvi şüarları altında gəldilər və onları həyata keçirmək əzmində idilər. Hitler "almanların milli öz müqəddəratını təyinetmə"nin həyata keçirilməsini öz xarici siyasətinin əsas vəzifəsi kimi görürdü, təbii ki, bunu özünün dərk etdiyi formada. Alman iddiaları məhz yeni zəif dövlətlərə ünvanlanırdı. Böyük dövlətlər Almaniya ilə münəqişələrini ləngitmək və ya

qarşısını almaq üçün onların maraqlarını qurban verməli, hətta müstəqilliyini ləğv etməli oldular.

1937-ci ildə Berlində danışıqlar aparıldı və bu danışıqlar zamanı Almaniyaya Böyük Britaniyanın alman ərazisinin öz “təbii etnik sərhədləri”nə qədər genişləndirilməsinə etirazı olmadığını və İngiltərənin etnik almanların yaşadığı ərazilərin Almaniyaya sülh yolu ilə birləşdirilməsi məsələsini nəzərdən keçirməyə hazır olduğunu ifadə etdi. Beləliklə, Versal sistemi çeviklik və transformasiya olunma qabiliyyətini nümayiş etdirdi. İ.E.Maqadəyev qeyd edirdi ki, “Hitlerin revizionist siyasəti 1919-cu ildə formalaşmış sistemi dağıda bilmədi və dəyişməz qaldı. Lakin Almaniyanın Versal müddəalarını qismən və tədricən yenidən nəzərdən keçirilməsinə əsaslanan ciddi şəkildə təkamül etmiş bir nizama çevrildi. Əslində bu, İngiltərə və Fransaın Versal-Vaşinqton nizamını baza prinsiplərindən imtina etməsi demək idi [Магадеев И. Э. 2014].

1938-ci ilin sentyabrında Böyük Britaniya və Fransa seçim qarşısında qaldı: Almaniyanın Köhnə Dünyada güclənməsinə və hökmranlığına icazə vermək və ya Avropa müharibəsinə başlamaq. Lakin Avropa cəmiyyətində pasifist əhval-ruhiyyə həddən artıq güclü idi ki, bu da onları nəyin bahasına olursa-olsun münaqişədən qaçmağa məcbur edirdi. “Təcavüzkarı sakitləşdirmək” siyasəti əks nəticə ilə nəticələndi və əslində Versal-Vaşinqton sisteminin qəti süqutuna səbəb oldu.

3.Birinci Dünya müharibəsindən sonra global dövlətlərarası strukturun formalaşması

Birinci Dünya müharibəsinin başa çatması nəticəsində XX əsrin əvvəllərində dünyanın inkişafına təsir edən beynəlxalq siyasi konfigurasiya əsaslı şəkildə yenidən quruldu. Müharibə başa çatdıqdan sonra nəinki Osmanlı, Rusiya, Almaniya və Avstriya-Macaristan imperiyaları yox oldu və bir sıra müstəqil dövlətlər yarandı, eyni zamanda dövlətlərarası münasibətlərin strukturunda kardinal dəyişikliklər baş verdi. Adətən Birinci Dünya müharibəsi nəticəsində yeni beynəlxalq (dövlətlərarası) münasibətlər sisteminin formalaşmasına diqqət yetirirlər. Rusiya tədqiqat əsərlərində Versal-Vaşinqton sisteminin tərifi (müqavilələrin imzalandığı yerlərin adları ilə), Qərb ədəbiyyatında isə - müharibələrarası tərifi verildi.

XX əsrə qədər bütün beynəlxalq münasibətlər sistemləri mahiyyət etibarilə regional, daha doğrusu Avropa miqyaslı idi, və Vestfal sülhünün bağlanmasından dərhal sonra formalaşan dövlətlərarası münasibətlərin Vestfal sistemi, daha sonra Avropa Konserti (Vyana sistemi) coğrafi cəhətdən Avropa ilə məhdudlaşırdı [Анисимов, 2014. №3. с.123-140].

Maraqlarına uyğun olaraq Asiya-Sakit Okean regionunda öz dəniz silahlarını gücləndirmək niyyətində olan ABŞ-ın təşəbbüsü ilə çağırılan

Vaşinqton konfransı dünyaya ilk dəfə olaraq beynəlxalq (dövlətlərarası) münasibətlərə qlobal sistem verdi. Vaşinqton konfransında ABŞ ilə yanaşı Böyük Britaniya, Belçika, İtaliya, Çin, Hollandiya, Portuqaliya, Fransa, Yaponiya, eləcə də bir sıra Britaniya dominionları iştirak edirdi. Konfrans, eləcə də onun nəticələri əsasında yaradılmış sistemin özü, təbii ki, bütün dünya ölkələrini əhatə etmədi. Üstəlik, onun əhəmiyyətli bir hissəsi koloniyalar olaraq qaldı. Sakit okean dövləti olan Rusiya konfransa dəvət olunmamışdı.

Buna baxmayaraq, Birinci Dünya müharibəsinin nəticələrindən sonra dünyada ilk dəfə olaraq Avropanın hüdudlarından kənara çıxan dövlətlərarası münasibətlər sistemi yarandı. Realizmin nümayəndələri dünya siyasətinin bir elm kimi yaranmasının Birinci Dünya müharibəsinin nəticələrindən sonra Avropadan kənarada ilk beynəlxalq münasibətlər sisteminin formalaşması ilə əlaqələndirirlər [Боратыров, 2005. с.178-211].

Birinci Dünya müharibəsi nəinki geo-siyasi mənada prinsipcə yeni dövlətlərarası münasibətlər sisteminin formalaşmasına təkan verdi, həm də universal beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatın - müxtəlif regionların ölkələrini əhatə edən Millətlər Cəmiyyətinin yaradılması zərurətinin dərk edilməsinə səbəb oldu.

Nəticədə, bu təşkilat təəssüf ki, bir sıra səbəblərdən, o cümlədən Almaniya və Yaponiyanın bu təşkilatdan çıxması, 1939-cu ildə SSRİ-nin xaric edilməsi, eləcə də ABŞ Millətlər Liqası ilə əməkdaşlıqdan imtina etməsi hər şeydən əvvəl İkinci Dünya müharibəsinin qarşısının alınması ilə bağlı qarşısına qoyulan vəzifələri yerinə yetirə bilmədi. Buna baxmayaraq, Millətlər Cəmiyyəti hələ də bəzi münaqişəli vəziyyətləri, habelə humanitar məsələləri həll etməyə (xüsusən, tiryək və qul ticarətinin yayılmasına nəzarətin qurulmasına) nail oldu.

Beynəlxalq siyasi nöqteyi-nəzərdən Millətlər Liqasının yaradılması sonradan “qlobal idarəçili”yə doğru atılan ən mühüm addımlardan biri idi. Maraqlıdır ki, bu cür hərəkətlər təkcə praktiki baxımdan əhəmiyyətli deyildi, həm də R.Pfaltzqraffin fikrincə, onlar nəzəri konstruktivizm məktəbinin öncülləri oldular. O yazır ki, Birinci Dünya müharibəsindən sonra insanlar beynəlxalq siyasi konstruksiyalar yaratmağa başladılar və bu da öz növbəsində insanlara təsir etdi [Pfaltzgraff, 2019. p.5-18].

Sonralar bu faktın reallaşması konstruktivizmin bir nəzəriyyə kimi meydana çıxmasına səbəb oldu. Birinci Dünya müharibəsi nəticəsində ABŞ 1930-cu illərdəki təcrid faktına baxmayaraq, dünya lideri kimi güclənməyə başlayır. XX əsrin əvvəllərində. Amerika liderliyi gələcək dünyanın konturlarını cizmaqda özünü göstərir. Beləliklə, Millətlər Cəmiyyətinin ideoloji ilhamçısı və fəal dəstəkçisi ABŞ-ın 28-ci prezidenti Vudro Vilson idi

ki, onun “14 maddəsi” Birinci Dünya müharibəsindən sonra dünyanın quruluşunu müəyyən edən mühüm komponentlərə çevrildi. Burada “həm sülh, həm də müharibə dövründə ərazi sularından kənar da dənizlərdə mütləq naviqasiya azadlığı”, “bütün iqtisadi maneələrin mümkün qədər aradan qaldırılmasını və bütün dövlətlərin ticarəti üçün bərabər şəraitin yaradılmasını”, “milli silahların son minimuma endirilməsinə ədalətli zəmanət verilməsi” və s. maddələr öz əksini tapmışdı.

Birinci Dünya müharibəsi nəticəsində yaranmış Sovet dövləti Vestfal ideyalarına meydan oxudu və təkcə nəzəri baxımdan (bunu K.Marks etdi) deyil, həm də praktiki baxımdan. Əsas məqam sinif anlayışının dünyanın beynəlxalq siyasi təşkilatının yeni prinsipi kimi həyata keçirilməsi, başqa sözlə, beynəlxalq münasibətlərin Vestfala alternativin qurulması cəhdi idi. L.Trotskinin fikrincə, Rusiyada proletariatin az olması səbəbindən Rusiyada sosialist inqilabının yekun qələbəsi o halda mümkündür ki, inqilab başqa ölkələrdə dəstəklənsin, yəni daimi (permanent) xarakter alsın [Троцкий, 2005. 573]. Onda L.Trotskinin hesab etdiyi kimi, Rusiya proletariati Avropa ölkələri proletariatinın dəstəyini alacaq. Nəticə etibarlı ilə dünyanın siyasi təşkili prinsipcə fərqli, sinfi əsaslar üzərində qurulacaq. Engels yazırdı ki, əvvəllər bütün dövlətlər sinfin hakim mövqeyini əks etdirirdi, gələcəkdə dövlət bütün cəmiyyətin nümayəndəsi kimi çıxış edəcək və bu mənada məhv olacaq [Энгельс, 1931. с.12]. V.Lenin dövlətin aradan qalxmasının kommunist cəmiyyətində baş verəcəyinə inanırdı [Ленин, 1969. с.1-120]. Maraqlıdır ki, SSRİ-nin dağılması ərəfəsində Elmlər Akademiyasında “SSRİ-nin dünya sivilizasiya prosesində yeri və rolu” mövzusunda diskussiya keçirilirdi. Burada çıxış edən SSRİ Elmlər Akademiyasının akademiki, ABŞ və Kanada İnstitutunun direktoru Q.A.Arbatov demişdir: “1917-ci ildə biz ayrıca götürülmüş ölkədə müasir sivilizasiyadan sıçramaq və qlobal inkişafın prinsiplial olaraq yeni modelini dünyada həyata keçirmək üçün misli görünməmiş cəhdlər etdik” [Арбатов. 1991. с.5].

Rusiya Birinci Dünya müharibəsinin nəticələrinə görə müharibədən sonrakı beynəlxalq (dövlətlərarası) münasibətlər sistemini formalaşdıran Versal (1919) və Vaşinqton (1921-1922) konfranslarında iştirak etmədi. Dönüş nöqtəsi Sovet Rusiyasının beynəlxalq səviyyədə tanındığı 1922-ci il Genuya konfransı oldu. Nəticədə Rusiyada beynəlxalq siyasi nizamı anlamının iki modeli meydana çıxdı: birincisi, milli dövlət ideyasına (Vestfal sistemi), ikincisi sinfi əsaslara və proletar beynəlmiləçiliyi ideyasına əsaslanır. İki modelin simbiozu çox ziddiyyətli idi: bir tərəfdən milli maraqlar, digər tərəfdən proletar beynəlmiləçiliyi tələbi ön plana çəkilirdi. Bu modellər SSRİ-nin daxilində Sovet İttifaqı dağılana qədər mövcud olub.

4.Versal-Vaşinqton sisteminin dünya siyasətində və beynəlxalq münasibətlərdə yeri və rolu

Sovet tarixşünaslığında Birinci Dünya müharibəsinin nəticələrini möhkəmləndirən Versal beynəlxalq müqavilələr sisteminə birtərəfli və bəsit qiymət verilirdi. Bu yanaşma V.İ.Leninin məlum müddəalarına əsaslanırdı. V.Lenin bildirdi ki, Versal sistemi beynəlxalq problemləri həll etməyin yeni -yeni ziddiyyətlər yaradan imperialist üsuludur.

Britaniya nümayəndə heyətinin eksperti Q.Nikolson bildirdi ki:

“Biz ədalətli və ağılabatan sülhün bağlanması lazım olduğuna qəti əminliklə buraya gəldik. Buradan belə bir fikirlə ayrıldıq ki, düşmənlərimizlə bağladığımız müqavilələr ədalətsiz və əsassızdır”
[Никольсон, 1945, с.54].

Əslində Paris sülh konfransı zamanı işlənilib hazırlanmış müqavilələrə daha ətraflı nəzər saldıqda görmək olar ki, onlar bütün çatışmazlıqlarına baxmayaraq, Mərkəzi, Şərqi və Cənub-Şərqi Avropanın bir sıra müstəqil dövlətlərinin yenidən təşkili və formalaşması üçün beynəlxalq hüquqi bazanı ehtiva edirdi. Və onların müəyyən etdiyi sərhədlər (İkinci dünya müharibəsindən sonra bəzi dəyişikliklərlə) davamlı oldu.

5.Versal-Vaşinqton beynəlxalq münasibətlər sistemi münaqişəsiz dünya nizamı yaratmaq cəhdi kimi

Məlumdur ki, Versal-Vaşinqton sistemi Vestfal (1648-1789) və Vyana (1815-1914) sistemi kimi uzunmüddətli genişmiqyaslı hərbi əməliyyatlar nəticəsində yaranmışdır. Bununla belə, sələflərindən fərqli olaraq, bu, ilk, həqiqətən qlobal sistem idi, hüquqi əsasları 1919-1922-ci illərdə bir sıra beynəlxalq konfranslar nəticəsində qoyulmuş, onların iştirakçıları tərəfindən bütün iştirakçılar üçün məcburi hesab edilmişdir.

1814-1815-ci illər Vyana Konqresini və 1920-ci illərin əvvəllərindən Genuya konfransınadək olan beynəlxalq konfransları müqayisə edərkən kollektiv həll yolunun axtarışını tələb edən problemlərin miqyası baxımından nəzərə çarpan üç fərq diqqəti çəkir: birincisi, iştirakçılar arasında məğlub olan dövlətlərin və Rusiyanın nümayəndələrinin olmaması; ikincisi, amerikan nümayəndə heyətinin Paris və Vaşinqton forumlarının işində fəal iştirakı; nəhayət, konkret məsələlərlə məşğul olan ixtisaslaşmış komitələrin yaradılması yolu ilə gündəliyin əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirilməsi. Əgər Vyana onlardan cəmi 8-i var idisə, Parisdə - 58 [Nicolson, 1933. p.124]. İki qalib dövlətin - Fransa və ABŞ-ın inzibati mərkəzlərində diplomatik məsləhətləşmələrin keçirilməsinin xüsusiyyətlərini şərh edərkən qeyd etmək yerinə düşərdi ki, ərazidə ən böyük və bir dövlətin iştirakı olmadan münaqişəsiz dünya nizamını formalaşdırmaq üçün istənilən cəhd əhalisinin sayına görə ən böyük dünya güclərindən biri olan Sovet Rusiyası olmadan

fiasko ilə bitməyə bilməzdi. Bununla belə, Rusiya hökumətini faktiki olaraq yerinə yetirmək istəyi qarşısında qoyaraq, onu öz üzərinə öhdəliklər götürməyə məcbur edirdi. Paris və Vaşinqton müqavilələrinin yaradıcılarının Moskvanın rəyinə məhəl qoymamasının əsas səbəbləri, yəqin ki, yeni beynəlxalq hüquq-siyasi sistemi idi. Aydın ki, təxminən oxşar xarakterli mülahizələr müharibədən sonrakı ilk illərin konfranslarında Almaniyanın da təcridini əvvəlcədən müəyyən etdi.

Münaqişəsiz dünya yaratmaq perspektivi baxımından 1921-ci ildə Britaniya və Yaponiya imperiyalarının iki dəfə genişləndirilmiş ittifaqının “dörd dövlət” və “beş dövlət” müqavilələrinin maddələrinə əsasən çoxtərəfli qarşılıqlı zəmanətlər kompleksi ilə əvəz edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Burada ABŞ-ın nüfuzu və təsirinin artması ilə yanaşı planetin ərazi baxımından ən geniş regionunun kollektiv təhlükəsizlik sistemi alması da mühüm əhəmiyyət daşıyırdı. Məlum boşluqlara baxmayaraq, bu, sivilizasiya tarixində silahlı münaqişələri beynəlxalq münasibətlər praktikasından çıxarmaq üçün ilk cəhd kimi qiymətləndirilməlidir. *“Vaşinqton razılaşmalarının əsasını”* Böyük Britaniya, ABŞ, Yaponiya, Fransa və İtaliyanın döyüş gəmiləri və təyyarədaşıyan gəmilərə münasibətdə 5:5:3:1,75:1,75 düsturuna əsasən imzaladıqları dəniz silahlarının məhdudlaşdırılması haqqında müqavilə təşkil edirdi.

Bundan əlavə, Paris və Vaşinqton konfranslarının qərarlarını təhlil edərkən, onların iştirakçılarının müzakirələri uğurla başa çatdırmaq, axtarışa qayıtmaq istəyi ilə danışıqlardan kənarlaşdırılan mübahisəli, həlli çətin olan problemlərə diqqət yetirmək lazımdır. Belə mürəkkəb problemlərə Avropada ərazilərin yenidən təşkili, təminatların ödənilməsinin məbləğinin və sxeminin müəyyən edilməsi, Paris konfransında Rusiya ətrafında yaranmış vəziyyətin həlli məsələləri daxildir. Eyni məsələ Vaşinqtonda, məsələn, dəniz silahlarının azaldılması səviyyəsinin razılaşdırılması prosesində, onların növlərinin əksəriyyətinin cari müzakirədən çıxarıldığı və ya Çində “açıq qapı” rejiminin əhatə dairəsinin müəyyənləşdirilməsi zamanı baş verdi.

Mütəxəssislərin Paris Konfransı iştirakçıları tərəfindən qəbul edilmiş və Versal sülh müqaviləsi modelinə daxil edilmiş Millətlər Cəmiyyəti Nizamnaməsini yeni dünya düzənini yaradanların onun münaqişəsiz mövcudluğunu həyata keçirilməsini təmin etmək niyyətlərinin ən parlaq təzahürü hesab etmək olar. Axı o, qərargahı Cenevrədə yerləşən dünya hökumətinə bənzəyən qurumların, bütün üzvlərin Assambleyasının, həmçinin beş böyük dövlətin - qalib dövlətin nümayəndələrinin və digər ölkələrdən müntəzəm olaraq yenidən seçilən dörd nümayəndənin daxil olduğu Şuranın formalaşmasını nəzərdə tuturdu. Nizamnamədə təsbit olunmuş mütərəqqi təminat mexanizmləri sırasına təcavüzkara qarşı kollektiv hərbi-siyasi və

iqtisadi sanksiyaların mümkünlüyü də daxil edilməli idi. Lakin sonuncu tərəfin qeyri-müəyyənliyi, eləcə də Millətlər Liqasının sanksiyalarla bağlı qərar qəbul etməsi üçün konsensusa nail olmaq zərurəti onların praktiki həyata keçirilməsinə ciddi əngəl törədirdi. Bundan əlavə, daha bir sual qaranlıq qaldı: Millətlər Liqasına daxil olmayan və ya bu təşkilatın sıralarını tərk edən dövlət və ya bir qrup ölkələrin təcavüzkar hərəkətlərinə dünya birliyi necə reaksiya verməlidir. Təsadüfi deyil ki, beynəlxalq – siyasi böhran, daha sonra isə 1930-cu illərdə Versal-Vaşinqton dünya düzəninə dağılması Millətlər Liqasının beynəlxalq münasibətlərdə rolunun tədricən zəifləməsi ilə müşayiət olundu.

Diqqətlə araşdırdıqda məlum olur ki, Versal-Vaşinqton sistemini əsasını üç növ beynəlxalq hüquqi aktlar təşkil edir: birincisi, ənənəvi hərbi-siyasi ittifaqlar. Məsələn, 1920-ci il Fransa-Belçika müdafiə paktı və ya 1920-1921-ci illərdə Fransanın fəal dəstəyi ilə Çexoslovakiya, Rumıniya və Yuqoslaviya tərəfindən yaradılmış Kiçik Antanta adlanan ittifaqı göstərmək olar; ikincisi, Vaşinqtonda “Dörd dövlət müqaviləsi və ya 1925-ci il Reyn təminat paktı kimi regional zəmanət müqavilələri qısa müddət ərzində müharibədən sonrakı dünya nizamının əsaslarını gücləndirməyə müvəffəq oldu; üçüncüsü, Millətlər Liqasının himayəsi altında bağlanmış çoxtərəfli konvensiyalar. Məsələn, onun Nizamnaməsini və 1928-ci ildə imzalanmış Briand-Kelloq paktını göstərmək olar.

Yuxarıda qeyd edilən müqavilələr siyasi sahəyə aid edilir, lakin iqtisadi problemləri də unutmaq olmaz ki, onların həlli problemləri təzminat ödənilməsi zamanı olduğu kimi, digər beynəlxalq problemlərin həlli yollarının axtarışını ləngidir və ya hətta əngəlləyirdi. 1922-ci il Genüya və Haaqa konfranslarını nümunə olaraq göstərə bilərik.

Məhz Versal-Vaşinqton sisteminə xas olan və aradan qaldırıla bilməyən bu köklü ziddiyyətlər uzunmüddətli sülh deyil, qlobal və regional oyunçuların hərbi-güc rəqabətində fasilə yaradırdı və bu, 1920-ci illərin ilk yarısında münasibətsiz dünya nizamı cəhdini boşa çıxartdı.

Buna baxmayaraq, etiraf etmək lazımdır ki, 1920-1930-cu illərdə utopikliyi və müvəqqəti məhdudiyətləri ilə xarakterik olan Versal-Vaşinqton dünya düzəninə genezisi və mövcudluğu bəşəriyyətin “*müharibəsiz əbədi dünya*” naminə təşəbbüsünü əks etdirərək, geniş sosial təbəqələrin və ictimai hərəkətlərin fikirlərini nəzərə almaqla həm böyük, həm də kiçik ölkələrin münasibətlərinin ən mürəkkəb problemlərinin həllində əməkdaşlıq təcrübəsini zənginləşdirmişdir.

1922-ci ilin yanvarında Antanta Ali Şurasının Kannda Avropada təhlükəsizlik məsələlərinin müzakirə edən konfransından sonra Fransa hökumətinin başçısı R.Puankare ilə şəxsi söhbətlərinin birində Böyük

Britaniyanın baş naziri D.Lloyd Corc mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini etiraf etdi. Londonun təhlükəsizliyi üçün Fransa sərhədlərinə zəmanət verilməsi haqqında: “Müqavilə layihəsində [Almaniya ilə - *müəllif*] birincinin təhlükəsizliyində Fransa və Böyük Britaniyanın “ümumi” marağı xüsusilə qeyd olunur, çünki Almaniya İngiltərəyə yalnız Fransa vasitəsilə çata bilər” [National Archives of United Kingdom (NAUK). 14.01.1922]. Buna cavab olaraq R.Puankare yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək, Böyük Britaniyadan Fransaya hərbi yardımın həcminə dair konkret təminatlar almağa çalışaraq, aşağıdakı arqumentləri gətirdi: “*Almaniya sualtı qayıqlar qura, yaxud uzaqmənzilli artilleriya inkişaf etdirə bilər, ya da Böyük Britaniya üçün kabusa çevriləcək böyük hava qüvvələri yaratmaq*”.

Əslində, D.Lloyd Corc başa düşürdü ki, Londonun Paris qarşısında istənilən konkret öhdəlikləri potensial olaraq Britaniyanın qitədə əl-qolunu bağlaya bilər və Fransanın Avropada təsirini gücləndirə bilər, ona görə də o, bu məsələni həll etməyə tələsmirdi. D.Lloydun varisləri də müttəfiqlik öhdəlikləri və Fransa-Almaniya sərhədinin təhlükəsizliyi problemlərini həll etməyə çalışdılar.

6.Versal-Vaşinqton sistemi və müasir dünya nizamının müqayisəsi

Versal-Vaşinqton sistemi Birinci Dünya müharibəsinin nəticələrindən sonra formalaşdı, onun nəticələri - Almaniyanın məğlubiyyəti, Avropa xəritəsinin radikal şəkildə “*yenidən cızılması*”, Böyük Britaniya və Fransanın Avropa məkanında hökmranlığı, ABŞ-ın dünya səhnəsinə çıxması, Rusiyada inqilab və SSRİ-nin yaradılması - müharibədən sonrakı dünya nizamının formalaşmasına əsaslı yeni yanaşmaların işlənib hazırlanmasını zəruri edirdi.

Eynilə, 1990-cı illərdə formalaşmağa başlayan sistem qlobal geosiyasi dəyişikliklərə - SSRİ-nin və dünya kommunist sisteminin dağılmasına, soyuq müharibənin başa çatmasına əsaslanırdı ki, bu da onun formalaşmasına, yaranan dünya nizamına keyfiyyətə yeni yanaşmaların işlənib hazırlanmasını zəruri edirdi.

1920-1930-cu illərlə XX-XXI əsrlərin həddlərinin digər ümumi xüsusiyyəti sistemlərin formalaşmasında iştirak edən aktorların çoxluğu. Əslində, Versal-Vaşinqton sisteminin inkişafının əsas tendensiyalarından biri onun iştirakçılarının sayının durmadan genişlənməsi - Almaniya, SSRİ və ABŞ-ın sistemin işinə cəlb edilməsi idi. Bu gün biz eyni prosesi görə bilərik. Beynəlxalq münasibətlərin monopolyar, Amerika mərkəzli sistemi formalaşdırmaq cəhdlərinin uğursuzluğundan sonra müasir beynəlxalq münasibətlər sisteminin - Rusiya, Çin, ŞƏT və digərlərinin formalaşmasında fəal iştirak etmək iddiasında olan aktorların sayının artması reallığa çevrildi.

Həmin dövrdə beynəlxalq aləmdə güc balansını bir neçə təsir mərkəzləri müəyyən edirdi: qalib Avropa dövlətləri, ABŞ, SSRİ, sonra isə Almaniya.

1920-ci illərdə çoxqütblülük çevik bir sistem idi, İkinci Dünya müharibəsinin bitməsindən sonra yaranan ikiqütblülük müqayisədə daha mobil idi. Bununla belə, Versal-Vaşinqton sisteminin dağıdıcı dinamika qazandığını və özünü məhv edərək bəşəriyyəti tarixin ən dəhşətli müharibəsinə sürüklədiyini həmişə xatırlamağa dəyər. Bu gün formalaşmaqda olan beynəlxalq münasibətlər sistemi bir tərəfdən bir çox aktorların fəaliyyətini mümkün etsə də, digər tərəfdən özünüqoruma, təhlükələrə qarşı durma və çağırışlara uyğunlaşma mexanizmlərini tam inkişaf etdirməmişdir» [Минаев, 2016. с.55-63].

Birinci Dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra beynəlxalq problemlərin həllinin ənənəvi üsulları - bir-birinə qarşı duran hərbi-siyasi bloklar, gizli diplomatiya, *“güclər balansı”* - “bütün bunlar çoxları tərəfindən dünya siyasətinin *“köhnə”* üsulları kimi dərk olunurdu. Onları Millətlər Liqası və tərksilah çərçivəsində kollektiv təhlükəsizlik sistemi ilə əvəz etmək lazımdır” [Магадеев, 2014. с.34-61].

Oxşar hadisələr XX əsrin sonlarında SSRİ-nin dağılmasından və bipolyar modelin dağılmasından sonra dünyada hökm sürürdü. Göründüyü kimi, Soyuq müharibə dövrünün geosiyasi və ideoloji qarşıdurmasının səbəbləri nəhayət aradan qaldırıldı, dünya sabitlik, firavanlıq, müharibələrin və münaqişələrin olmaması dövrünə qədəm qoyur ki, bunun da əsasını demokratiyanın global miqyasda yayılması təşkil etməlidir. Bu yanaşmaların apogeyası F.Fukuyamanın məşhur *“Tarixin sonu və sonuncu insan”* əsəri oldu.

Ancaq hər iki halda gözləntilər özünü doğrultmadı. 1920-1930-cu illərdə kollektiv təhlükəsizlik, tərksilah, pasifizm, sülhün və asayişin qorunmasının qarantı kimi Millətlər Cəmiyyəti ideyaları işə yaramadı. Əksinə, qüvvələr balansından imtina siyasəti, blokların qarşıdurması faciəvi nəticələrə gətirib çıxardı. Məhz Avropada qüvvələr balansından imtina edilməsi, 1930-cu illərin ikinci yarısında formalaşan alman blokuna qarşı koalisiyanın olmaması İkinci dünya müharibəsinin başlamasına səbəb oldu.

7.Nəticə

Məqalədə araşdırmanı yekunlaşdıraraq aşağıdakı nəticəyə gəlməyi mümkün hesab edirik:

- Versal və Vaşinqton müqavilələri Birinci Dünya müharibəsinin beynəlxalq nəticələrini möhkəmləndirdi, lakin onları həll edə bilmədi. Bu sistemin yaradılması zamanı nəzərə alınmayan ziddiyyətlər məhz İkinci Dünya müharibəsinə gətirib çıxartdı.

- Versal - Vaşinqton sistemi möhkəm fundamenti olmayan qısa müddətli siyasi və iqtisadi sabitləşmə yaratdı.

- Heç bir dövlət bu sistemin müddəalarından tam razı qalmadı ki, bu da onun əsas prinsiplərinə etinasız yanaşmağın səbəblərindən biri oldu.
- Bütün bunlara baxmayaraq, Versal-Vaşinqton sistemi çərçivəsində beynəlxalq tənzimləmə alqoritmlərinin yaradılması təcrübəsinə müraciət etmək müasir qlobal dünya çağırışlarının və bütün bəşəriyyət üçün real təhlükənin mövcud olduğu günümüzün kontekstində çox aktualdır.
- Beləliklə, təxminən yüz il əvvəl mövcud olmuş Versal-Vaşinqton sisteminin təcrübəsi XXI əsrdə beynəlxalq münasibətlər sisteminin formalaşmasına necə kömək edə bilər? Bu suala cavab verərkən qeyd etmək lazımdır ki, Versal-Vaşinqton sistemi inkişafının faciəvi nəticələrinə- İkinci Dünya müharibəsinə baxmayaraq, qlobal daxili yenidənqurma və sistem daxili islahatlar həyata keçirməyə cəhd edən ilk beynəlxalq münasibətlər sistemi idi. Onun ardınca daha çox sayda ölkəni əhatə edən Yalta-Potsdam sistemi də qloballaşdı.
- XXI əsrin əvvəllərində beynəlxalq münasibətlər sistemində formalaşmış vəziyyət əsasən Birinci və İkinci Dünya müharibələri arasındakı vəziyyəti xatırladır. Bu, təbii ki, hadisələrin hərfi şəkildə təkrarlanmasından getmir. Bununla belə, fikrimizcə, ümumi inkişafın məntiqindən, üst-üstə düşən meyllərdən danışmaq qanunauyğun olardı. Məhz bu səbəbdən beynəlxalq münasibətlərin Versal-Vaşinqton sisteminin inkişaf tendensiyalarının, onun iş prinsiplərinin, yaradılması zamanı buraxılan səhvlərin sonrakı təhlili müasir geosiyasi proseslərin öyrənilməsi, XXI əsrin beynəlxalq münasibətlər sisteminin optimallaşdırılması yolları üçün elmi axtarışların aparılması baxımından çox faydalı görünür.

ƏDƏBİYYAT

1. Анисимов, М. Ю. (2014). Кризис Утрехтской системы международных отношений и Елизаветинская Россия. *Новая и новейшая история*. 3. с.123-140.
2. Арбатов, Г. А. (1991). Выступление. Материалы научной дискуссии «Место и роль СССР в мировом цивилизационном процессе». *Вестник Академии наук СССР*. 3. с.3-17.
3. *National Archives of United Kingdom (NAUK)*. Cabinet Papers (CAB) 24/132. Note on the conversation held at the British Embassy. 14.01.1922. The National Archives. Available at: <https://www.nationalarchives.gov.uk/cabinetpapers/cabinet-gov/cab24-interwar-memoranda.htm>
4. Nicolson, H. (1933). *Peacemaking 1919*. London. P. 124.
5. Pfaltzgraff, R. L. (2019). Jr. World War I and IR Theory. *The Fletcher Forum of World Affairs*. 43(1). pp. 5-18.

6. Quoted in Ruth Henig,(1995) *Versailles and After, 1919-1933, 2nd edition*. New York, 52.
7. Богатуров, А. Д.(2005) Понятие мировой политики в теоретическом дискурсе. *Мировая политика: теория, методология, прикладной анализ* (под ред. Кокошина А. А., & Богатурова, А.Д.). Москва: КомКнига, с.178–211.
8. Ленин, В. И. (1969). *Государство и революция*. Ленин В.И. Полн. собр. соч. 5-е изд. Москва: Государственное изд-во политической литературы, 1969. т. 33. с.1-120.
9. Магадеев, И. Э. (2014). «Вторая тридцатилетняя война» 1914-1945 гг. О некоторых особенностях развития международных отношений в Европе на пути ко Второй мировой войне. *Вестник Московского университета. Серия 25. Международные отношения и мировая политика*. 6(4). с.34-61.
10. Минаев, А. И. (2016). Исторические корни современной системы международных отношений. *Вестник Рязанского государственного университета им. С. А. Есенина. № 4(53)*. с.55-63.
11. Никольсон, Г.(1945). *Как делался мир в 1919 г.* Б. М. с.54.
12. Троцкий, Л. (2005). *Перманентная революция: сборник*. М.: АСТ, 573 с.
13. Энгельс, Ф.(1931). *Анти-Дюринг*. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. М.; Л.: Соцэкгиз, т.14. 359 с.

Мировой порядок в контексте Версальско-Вашингтонской системы международных отношений

Ирина Кунина*

Абстракт. Статья посвящена анализу мироустройства в контексте Версальско-Вашингтонской системы, созданной как интернациональный итог Первой Мировой войны. Версальский и Вашингтонский договоры зацементировали международные последствия Первой Мировой войны, но не смогли их разрешить. Противоречия, которые не были учтены при создании этой системы,

* Доктор философии по политическим наукам,
Азербайджанский Университет Языков; Баку, Азербайджан
E-mail: kunina.irina@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-6746-5406>

Цитировать статью: Кунина, И. [2023]. Мировой порядок в контексте Версальско-Вашингтонской системы международных отношений. *Журнал «Метафизика»*. 6(3), с.30-45.

История статьи:

Статья поступила в редакцию: 06.01.2023

Отправлена на доработку: 14.02.2023

Принята для печати: 01.09.2023

привели ко Второй Мировой войне. Версальско-Вашингтонская система создала кратковременную политическую и экономическую стабилизацию без прочного фундамента. Ни одно государство не было полностью удовлетворено положениями этой системы, что было одной из причин пренебрежения ее основными принципами. Несмотря на все это, обращение к опыту создания международных регуляторных алгоритмов в рамках Версальско-Вашингтонской системы весьма актуально в контексте современных глобальных мировых вызовов и реальной угрозы всему человечеству. Так как же опыт Версальско-Вашингтонской системы, существовавшей около ста лет назад, может помочь формированию системы международных отношений в XXI веке? Отвечая на этот вопрос, следует отметить, что Версальско-Вашингтонская система была первой системой международных отношений, пытавшейся осуществить глобальную внутреннюю перестройку и внутрисистемные реформы, несмотря на трагические итоги своего развития - Вторую Мировую войну. После нее Ялтинско-Потсдамская система, охватившая большее количество стран, стала глобальной.

Ключевые слова: международные отношения, Версаль, Вашингтон, мировой порядок

World order in the context of the Versailles - Washington system of international relations

Irina Kunina*

Abstract. The article is devoted to the analysis of the world order in the context of the Versailles-Washington system, which was created as an international conclusion of the First World War. The Treaty of Versailles and Washington cemented the international consequences of the First World War, but it could not resolve them. Contradictions that were not taken into account during the creation of this system led to the Second World War. The Versailles-Washington system created short-term political and economic stabilization without a solid foundation. No state was fully satisfied with the provisions of this system, which was one of the reasons

* Doctor of Philosophy in Political Science,
Azerbaijan University of Languages; Baku, Azerbaijan
E-mail: kunina.irina@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-6746-5406>

To cite this article: Kunina, I. [2023]. World order in the context of the Versailles - Washington system of international relations. *“Metafizika” journal*. 6(3), pp.30-45.

Article history:
Received: 06.01.2023
Accepted: 01.09.2023

for neglecting its main principles. Despite all this, turning to the experience of creating international regulatory algorithms within the framework of the Versailles-Washington system is very relevant in the context of today's global world challenges and the real threat to all humanity. So, how can the experience of the Versailles-Washington system, which existed about a hundred years ago, help the formation of the system of international relations in the 21st century? While answering this question, it should be noted that the Versailles-Washington system was the first system of international relations that tried to implement global internal restructuring and internal system reforms, despite the tragic results of its development - World War II. After it, the Yalta-Potsdam system, which covered more countries, became global.

Keywords: International relations, Versailles, Washington, world order

REFERENCES

1. Anisimov, M. Yu. (2014). Crisis of the Utrecht system of international relations and Elizabethan Russia. *New and recent history*, 3. pp.123-140. (in Russian)
2. Arbatov, G. A. (1991). Performance. Materials of the scientific discussion "The place and role of the USSR in the world civilization process". *Journal of the USSR Academy of Sciences*, 3. pp. 3-17. (in Russian)
3. *National Archives of the United Kingdom (NAUK)*. Cabinet Papers (CAB) 24/132. Note on the conversation held at the British Embassy. 14.01.1922. (in English) The National Archives. Available at: <https://www.nationalarchives.gov.uk/cabinetpapers/cabinet-gov/cab24-interwar-memoranda.htm>
4. Nicolson, H. (1933). *Peacemaking 1919*. London. p. 124. (in English)
5. Pfaltzgraff, R. L. (2019). Jr. World War I and IR Theory. *The Fletcher Forum of World Affairs*, 43(1). pp. 5-18. (in English)
6. Quoted in Ruth Henig, (1995) *Versailles and After, 1919-1933 (2nd edition)*. New York, 52 p. (in English)
7. Bogaturov, A. D. (2005) *Concept of world politics in theoretical discourse. World politics: theory, methodology, applied analysis* (edited by Kokoshina A. A., & Bogaturova, A. D.). Moscow: KomKniga, pp.178-211. (in Russian)
8. Lenin, V. I. (1969). *State and revolution*. Lenin V.I. Poln. sober soch. 5th edition. Moscow: Gosudarstvennoe izd-vo political literature, 1969. vol. 33. pp.1-120. (in Russian)
9. Magadeev, I. E. (2014). "Second Thirty Years' War" 1914-1945. On some features of the development of international relations in Europe on the

- way to the Second World War. *Bulletin of the Moscow University. Series 25. International relations and world politics.* 6(4). pp.34-61. (in Russian)
10. Minaev, A. I. (2016). Historical roots of the modern system of international relations. *Herald of Ryazan State University. C. A. Yesenina.* No. 4(53). pp.55-63. (in Russian)
 11. Nicholson, G. (1945). *How was the world made in 1919.* B. Moscow. p.54. (in Russian)
 12. Trotsky, L. (2005). *Permanent revolution: collection.* Moscow: ACT, 573 p. (in Russian)
 13. Engels, F. (1931). *Anti-Dyuring.* Marks K., Engels F. Soch. Moscow; L.: Socekgiz, vol. 14. 359 p. (in Russian)